

به سوی
توسعه فرهنگ دینی
در جامعه ایران
آسیبها، چالشها و راهبردها

محمدجواد ابوالقاسمی

ابوالقاسمی، محمدجواد ۱۳۳۶ -

به سوی توسعه فرهنگ دینی در جامعه ایران (آسیبها، چالشها و راهبردها) / محمدجواد
ابوالقاسمی؛ تهیه و تدوین مؤسسه فرهنگی - هنری عرش پژوه (مركز پژوهش توسعه
فرهنگ دینی جهان معاصر). -- تهران: عرش پژوه، ۱۳۸۴.
۱۴۲ ص: جدول، نمودار.

ISBN: 964-94751-5-x

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
واژه نامه.

۱. تفکر دینی -- ایران -- قرن ۱۴. ۲. دین و فرهنگ. ۳. دین زدایی. ۴. اسلام و دولت.
الف. مؤسسه فرهنگی - هنری عرش پژوه. ب. عنوان.

۲۹۷/۹۱۶۵۵

۹ب ۲۷ الف / ۴ / ۱۵ BP

م ۸۴-۱۷۳۸۵

کتابخانه ملی ایران

آدرس: خیابان فلسطین، روبروی سفارت فلسطین، شماره ۹۴، طبقه دوم، صندوق پستی: ۱۱۵۹-۱۴۱۵۵
تلفن: ۶۶۴۶۴۵۸۲ دورنگار: ۶۶۴۶۱۳۷۷ پست الکترونیکی: info@api.ir صفحه الکترونیکی: www.api.ir

به سوی توسعه فرهنگ دینی در جامعه ایران (آسیبها، چالشها و راهبردها)

تألیف: محمدجواد ابوالقاسمی

مجری طرحهای تحقیقاتی: مرکز پژوهشی توسعه فرهنگ دینی جهان معاصر

آماده سازی: مؤسسه فرهنگی - هنری عرش پژوه

صفحه آرا: محمود فلاح پرویزی

ناشر: انتشارات عرش پژوه

لیتوگرافی و چاپ: هاشمیون

چاپ اول: تابستان ۱۳۸۴

شمار: ۲۰۰۰ نسخه

طرح جلد: بهزاد هاشمیون

«حق چاپ محفوظ است.»

مؤسسه فرهنگی - هنری عرش پژوه مفتخر است که با هدف خدمت به ساماندهی و توسعه فرهنگ دینی و مطالعه در امور مرتبط با حوزه اجتماعی دین ، با بهره وری از دانشهای گوناگون و بهره مندی از آراء صاحب نظران و اندیشمندان ، برای زمینه سازی اجرا و تحقق فرهنگ اسلامی و دینی ، در نهادهای مختلف جامعه تلاش نماید.

امید است محققان ، پژوهشگران و صاحب نظران ارجمند ، با نقد آثار منتشر شده ، ما را در این راستا یاری نمایند.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۹

مقدمه..... ۱۱

□ فصل اول: مفاهیم و متغیرهای اساسی..... ۱۵

مقدمه..... ۱۷

فرهنگ..... ۱۸

دین (اسلام)..... ۲۱

توسعه..... ۲۳

توسعه فرهنگ دینی..... ۲۵

□ فصل دوم: عوامل اثرگذار یا ذی نفوذ در توسعه فرهنگ دینی..... ۲۹

مقدمه..... ۳۱

عوامل اثرگذار و اثرپذیر در توسعه فرهنگ دینی..... ۳۱

▪ حاکمیت..... ۳۱

▪ مردم..... ۳۲

▪ تأثیرات بین‌المللی..... ۳۲

□ فصل سوم: وضعیت موجود فرهنگ دینی کشور به روایت

پژوهشها..... ۳۷

مقدمه..... ۳۹

۱. اهمیت مذهب در بین مردم..... ۳۹

۲. افزایش آگاهی‌های دینی..... ۴۰

۳. رشد دینداری نقادانه..... ۴۱

۴. شکاف ارزشی و دوگانه‌گرایی اخلاقی..... ۴۱

۵. حوزه فرهنگ عمومی و تأثیر فرهنگ‌های غیردینی..... ۴۲

۶. فاصله از دین سیاسی..... ۴۳

نتیجه‌گیری..... ۴۴

توصیف وضع موجود فرهنگ دینی در سه سطح، مبتنی بر برداشت از

گزارش‌های موجود..... ۴۶

▪ سطح بینشی و نگرشی..... ۴۶

▪ سطح رفتار و اعمال مبتنی بر دین..... ۴۷

▪ سطح عمل به مناسک و احکام دینی..... ۴۷

□ فصل چهارم: مدل مطلوب توسعه فرهنگ دینی در جامعه ایران..... ۴۹

مقدمه..... ۵۱

رسالت و هدف غایی..... ۵۱

راهبردها..... ۵۲

راهکارهای کلی، مسئولیت‌ها و حوزه‌های مسئول..... ۵۲

▪ الف) در حوزه تعمیق جهان‌بینی الهی و اسلامی..... ۵۲

▪ ب) در حوزه تبلور ایدئولوژی..... ۵۴

□ فصل پنجم: موانع، آسیب‌ها و چالش‌های توسعه فرهنگی دینی در

عرصه تدوین، اجرا و نظارت؛ معطوف به مدل توسعه فرهنگ دینی..... ۵۹

الف) آسیب‌ها، موانع و چالش‌ها در عرصه تدوین استراتژی توسعه

فرهنگ دینی..... ۶۱

ب) آسیب‌ها، موانع و چالش‌ها در عرصه اجرای استراتژی توسعه

فرهنگ دینی..... ۶۴

ج) آسیب‌ها، موانع و چالش‌ها در عرصه ارزیابی و نظارت بر استراتژی

توسعه فرهنگ دینی..... ۷۱

□ فصل ششم: سیاست‌های کلان نظام در عرصه تدوین، اجرا و نظارت

بر استراتژی‌های توسعه فرهنگ دینی..... ۷۳

مقدمه..... ۷۵

- الف) سیاست‌های کلان برای تدوین استراتژی توسعه فرهنگ دینی... ۷۵
- ب) سیاست‌های کلان برای اجرای استراتژی‌های توسعه فرهنگ دینی... ۷۶
- ج) سیاست‌های کلان برای ارزیابی و نظارت بر اجرای استراتژی‌های توسعه فرهنگ دینی... ۷۹

□ فصل هفتم: تبیین و تفسیر سیاست‌ها معطوف به مدل مطلوب و

- آسیب‌ها... ۸۱
- مقدمه... ۸۳
- تدوین مبانی نظری، اصول و چارچوب‌های مورد وفاق برای تنظیم رسالت‌ها و مأموریت‌های کلان (سیاست‌های «۱»، «۲» و «۳»)... ۸۴
- الف) سیاست‌های کلان برای تدوین استراتژی توسعه فرهنگ دینی... ۸۴
- تدوین و تنظیم اهداف میانی، سیاست‌ها، برنامه‌ها و ساختار اداره کشور مبتنی بر رسالت‌های تدوین یافته (سیاست «۴»)... ۹۳
- ب) سیاست‌های کلان برای اجرای استراتژی‌های توسعه فرهنگ دینی (سیاست «۴ تا ۱۵»)... ۹۳
- آسیب‌زدایی از توسعه فرهنگ دینی (سیاست «۵»)... ۹۶
- تبیین قلمروهای تعامل و مشارکت دولت و مردم در توسعه فرهنگ دینی سیاست‌های «۶»، «۷» و «۸»... ۹۹
- توسعه و ارتباط فکری با نخبگان فکری و دینی جهان (سیاست «۹»)... ۱۰۷
- تأمین زیرساخت‌ها و تعمیم اعتبارات برای بازسازی و نوسازی نهادهای دینی سنتی (سیاست «۱۰» و «۱۱»)... ۱۱۰
- بازسازی و ساماندهی نهادها و فعالیتهای دینی مرتبط با دولت (سیاست «۱۲» و «۱۳»)... ۱۱۴
- ساماندهی سیاست‌ها در نحوه تولید، پردازش و انعکاس پیام‌های دینی (سیاست «۱۴» و «۱۵»)... ۱۲۱

توسعه فرهنگ دینی.....	۱۲۳
نظارت کلان و استراتژیک به عنوان ضامن تحقق ایدئولوژی و فکر اسلامی (سیاست ۱۶، ۱۷ و ۱۸).....	۱۲۳
افزایش نظارت و نقد دوسویه دولت و مردم برای توسعه حضور مشارکت مردم در توسعه فرهنگ دینی (سیاست ۱۷ و ۱۸).....	۱۲۵
نکته پایانی.....	۱۲۹
ضمائم.....	۱۳۱
پیوست ۱.....	۱۳۳
پیوست ۲.....	۱۳۷

فهرست نمودار

- نظریه فرهنگ به معنای عام نمودار ۱
- نظریه دین و فرهنگ دینی نمودار ۲
- عوامل تأثیرپذیر و تأثیرگذار بر توسعه فرهنگ دینی نمودار ۳
- مدل مفهومی توسعه فرهنگ دینی در جامعه ایران نمودار ۴
- الگوی جامع مدیریت استراتژیک نمودار ۵

پیشگفتار

خداوند بزرگ را سپاسگزارم که پس از چهار سال تلاش شبانه‌روزی جمعی از عاشقان راه حضرت امام خمینی (ره) زمینه‌ای فراهم شد تا نتایج بیش از یکصد و پنجاه هزار ساعت کار گروهی^۱ استفاده از دهها پژوهش و تحقیق علمی و موردی^۲، در حوزه فرهنگ و توسعه فرهنگ دینی، آسیب‌ها، چالش‌ها و راهبردها جمع‌بندی گردد و عصاره آن به‌عنوان راهبردها و سیاست‌های کلان در اختیار دلسوزان نظام قرار داده شود، امید است که با تلاش پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی و همچنین همت مسئولان اجرائی کشور، فرهنگ و توسعه فرهنگ دینی از نسیان‌نسیبی خارج شود و آرزوهای هزاران شهید منتظر که چشم به راه تحقق آرمانهایشان می‌باشند در جامعه ایران جامه عمل بپوشد و از این طریق زمینه اعتلاء فرهنگ ناب اسلامی در عرصه بین‌الملل پدید آید.

۱. این مجموعه مشتمل است بر اجرای حدود ۲۹ پروژه مرتبط با مواد ۱۵۹ و ۱۶۳ که در سال ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ با سفارش سازمان تبلیغات اسلامی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و همچنین نتایج پژوهش همایش دین، توسعه فرهنگی و برنامه سوم و سایر پژوهشهایی که در ذیل گزارش‌ها به آن اشاره می‌شود و مجموعاً توسط دفتر مطالعات توسعه فرهنگ دینی «مؤسسه فرهنگی، هنری عرش پروژه» اجرا گردیده است.
۲. طرح‌های ملی اجرا شده توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی دفتر طرح‌های ملی مانند طرح پیمایش رفتار ایرانیان و همچنین طرح‌هایی که توسط دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی به اجرا درآمده است.

شایان ذکر است که این مجموعه، از پژوهش «طرح مطالعات زمینه‌ای برای دستیابی به سیاست‌های کلان توسعه فرهنگ دینی»؛ که توسط کمیسیون فرهنگی و اجتماعی مجمع تشخیص مصلحت نظام در سال ۱۳۸۲ به مرکز پژوهشی توسعه فرهنگ دینی جهان معاصر سفارش داده شد و اجرا گردید بهره فراوانی برده است. لذا لازم می‌دانم از همه عزیزانی که در به ثمر رساندن آن تحقیق، ما را یاری رساندند به ویژه آقای سیاوش نادری فارسانی و همچنین جناب آقای حسن واعظی رئیس محترم کمیسیون فرهنگی و اجتماعی مجمع تشخیص مصلحت نظام که بانی این حرکت بودند و همچنین سایر اعضای محترم علمی و صاحب‌نظرانی که نام آنها در پیوست شماره «۲» آمده است، سپاسگزارم.

محمد جواد ابوالقاسمی

مدیر مؤسسه فرهنگی، هنری عرش پژوه

و رئیس مرکز پژوهشی توسعه فرهنگ دینی جهان معاصر

مقدمه

توسعه فرهنگ دینی یکی از اهداف انقلاب اسلامی است که با پیروزی انقلاب، طی دو دهه گذشته، به صورت بخشی از آرمانهای اساسی فرایند توسعه کلان ملی در آمده است. توسعه فرهنگ دینی مقوله‌ای است که هیچگاه از نظر برنامه‌ریزان و دست اندرکاران و متولیان این فرهنگ دور نمانده و اگر وزن و اهمیت آن فزونتر از وزن و اهمیت سایر برنامه‌های دیگر حوزه‌ها نباشد، قدر مسلم (حداقل در عرصه فکری و گفتمان) کمتر از آنها نبوده و نخواهد بود. ولی تجربه دو دهه انقلاب و حکومت و نتایج مطالعه‌ها و بررسی‌ها حکایت از آن دارد که توسعه فرهنگ دینی مطلوب و آرمانی، زمانی امکانپذیر است که ارتباط وثیق و متینی بین سیاست و دیانت برقرار باشد، دین و سیاست هر دو در محضر و خدمت خدا باشند، حکومت دینی بر اساس الگوی تمام عیار نظام امامت و ولایت شکل گیرد، شاخصه‌های اصلی آن یعنی آگاهی، نقدپذیری، خدمت‌گذاری و پابندی تام و تمام حاکمان و مدیران کشور به قوانین الهی و اجرای احکام و قوانین آسمانی، تأمین عدالت و رفاه و آزادی برای مردم در مجموعه ارکان و اجزای نظام تحقق پذیرد و جلوه‌های دینداری و دین‌ورزی در بین مردم پدیدار گردد. بدیهی است که تأمین این اهداف کار سهل و آسانی نیست و زمانی تحقق می‌یابد که دولت، مردم و نخبگان کشور در جهادی پیگیر و فراگیر برای دستیابی به این اهداف همت گمارند و با تلاشی پر دامنه نخست به اهمیت موضوع و وظیفه‌مندی خود معتقد شوند، سپس با انجام تحقیقات و پژوهشهای عمیق و گسترده آسیب‌ها، چالش‌ها و راههای نیل به مقصد را بیابند و در نهایت همت خود را معطوف به وصول نتیجه و تحقق یافته‌ها نمایند.

با عنایت به این چگونگی، مهم‌ترین دل‌مشغولی دولتمردان، سیاستگذاران و برنامه‌ریزان در دو دهه گذشته، تعمیق و توسعه ارزشهای دینی در نزد گروههای مختلف اجتماعی بوده است ولی علیرغم تلاش‌های انجام شده خلأ مبانی نظری، راهبردی و کاربردی به حدی است که گویا چندان اقدامی در این راستا صورت نپذیرفته است و مطالب تولید شده پاسخگوی هزاران سؤال و شبهه و رقابت با امواج تبلیغی و فرهنگ وارداتی و نیز آسیب‌پذیری فرهنگهای بومی - که عمده‌تأ ناشی از نوع عملکردهاست - نبوده و نمی‌باشد. با اینکه همه صاحب‌نظران و متولیان امر، سالیان متمادی از جامعیت دین در ابعاد مختلف سخن گفته‌اند، ولی پس از دو دهه، هنوز اثر چشمگیری از حضور و حاکمیت دین در نظام اداری، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی کشور مشاهده نمی‌شود. قشر عظیمی از جوانان کشور خود را با اهداف و آرمانهای انقلاب اسلامی بیگانه می‌بینند و در نگاه آنان کارآیی دین در حل مشکلات اجتماعی مورد شک و تردید است. نظام برنامه‌ریزی و قانون‌گذاری کشور با فشار داخلی و خارجی مواجه است و قادر نیست با حوزه دین نسبت برقرار کند و جایگاه دین را در برنامه‌ریزی و ساماندهی امور کشور دریابد، چه رسد به برنامه‌ریزی، الگوسازی و نظام بخشی.

از اینرو با هدف یافتن راهی برای توسعه فرهنگ دینی در کشور در سالیان اخیر، تلاش وسیعی آغاز گردید و با صرف وقت بالغ بر یکصد و پنجاه هزار نفر ساعت و مشارکت حداقل دویست نفر از استادان، صاحب‌نظران و کارشناسان حوزه‌ای و دانشگاهی، حدود ۴۰ پروژه مطالعاتی اجرا گردید. همه این پژوهشها در پی یافتن آسیب‌ها، چالش‌ها، راهبردهای توسعه فرهنگ دینی و همچنین تعیین نقش دولت، نحوه توسعه مشارکت مردم، بررسی ظرفیت و امکانات نهادهای دینی و دهها مقوله دیگر بود که

سعی شد نتیجه همه آن پژوهشها در این گزارش استفاده شود. لذا این گزارش علاوه بر پژوهش «مطالعات زمینه‌ای برای دستیابی به سیاست‌های کلان توسعه فرهنگ دینی»^۱ که از سوی کمیسیون فرهنگی مجمع تشخیص مصلحت سفارش داده شد؛ بهره‌مند از سایر موارد پیش‌گفته می‌باشد.

این گزارش حاوی هفت بخش اساسی است:

- بخش اول: مفاهیم و متغیرهای اساسی؛ شامل فرهنگ، دین، توسعه و توسعه فرهنگ دینی
- بخش دوم: عوامل ذی نفوذ و اثرگذار بر توسعه فرهنگ دینی
- بخش سوم: توصیف وضعیت موجود فرهنگ دینی کشور به روایت پژوهشهای در دسترس
- بخش چهارم: مدل مطلوب توسعه فرهنگ دینی در جامعه ایران
- بخش پنجم: آسیب‌ها، چالش‌ها و موانع توسعه فرهنگ دینی
- بخش ششم: سیاست‌های کلان توسعه فرهنگ دینی
- بخش هفتم: تبیین و تفسیر سیاست‌ها معطوف به مدل مطلوب و آسیب‌ها

۱. طرح مطالعاتی «مطالعات زمینه‌ای برای دستیابی به سیاست‌های کلان توسعه فرهنگ دینی»؛ که با سفارش کمیسیون فرهنگی مجمع تشخیص مصلحت توسط مؤسسه فرهنگی، هنری عرش پژوه به مرحله اجرا درآمده است به مثابه مستندات و چارچوب‌های نظری این گزارش می‌باشد.